

РОЗДІЛ VIII РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

*Г.В. Вєтрова
(м. Ізмаїл)*

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМИ 1861 р. В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У незалежній Українській державі актуальними стали питання, пов'язані із соціально-економічною історією. Адже сучасна Україна переживає період трансформації виробничих відносин і прямує до капіталістичного розвитку господарства.

Роль села в економіці розвитку країни завжди була достатньо вагомою. Тому актуальним є звернення до першовитоків капіталістичних перетворень у сільському господарстві, які, були викликані ліквідацією феодально-кріпосницької системи. В зв'язку з цим, одним з важливих дослідницьких аспектів є вивчення особливостей реалізації реформи 1861 р. в основних регіонах країни з урахуванням властивої їм специфіки.

На сучасному етапі окремі дослідники стали приділяти більше уваги науковому осмисленню історичного минулого окремих областей, країв, регіонів України. Так, деякі аспекти соціально-економічної історії Півдня краю у другій половині XIX ст. досліджено в працях Я. Бойка¹ та В. Козирева². Ф. Турченко у своїй монографії охарактеризував роль південного регіону в модернізації України³. В праці радянського історика О. Лугової висвітлено процес проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство південноукраїнського регіону у пореформений період⁴. Заслужують на увагу також монографії А. Бондаревського⁵, М. Лещенка⁶, В. Теплицького⁷, в яких розглянуто умови ліквідації кріпосного права в країні.

Проте, незважаючи на різноманіття праць, присвячених проблемам соціально-економічної історії, треба зазначити, що багато питань економічного розвитку регіонів потребують подальшого вивчення. Актуальним зокрема є дослідження змін у землеволодінні й землекористуванні селянства в пореформений період, процесів соціальної диференціації останнього внаслідок розвитку капіталістичних відносин. Мало вивченою є також діяльність губернських комітетів Півдня України, пов'язана з визволенням селян і налагодженням їх пореформеного укладу.

Виходячи з цього, у статті зроблено спробу на прикладі Катеринославської губернії розкрити особливості ліквідації кріпосної залежності селянства Півдня України.

В зв'язку з тим, що цей регіон був приєднаний до Російської імперії пізніше, ніж інші українські землі, розвиток сільського господарства мав тут свої особливості⁸. Кріпосне право у ньому було запроваджено в 1796 р., на відміну від центральних землеробських районів Російської імперії, де відповідні відносини вкоренилися на декілька століть раніше⁹. Саме тому пережитки феодально-кріпосницької системи на Півдні України менше тяжіли над економікою, ніж в інших регіонах краю. У Катеринославській губернії в 1861–1865 рр. з 940 тис. сільського населення колишні поміщицькі селяни становили 34%¹⁰. В той же час у Правобережній Україні, де кріпосницькі відносини були досить розвинутими, вони становили близько 80% усієї чисельності сільського населення. В Чернігівській губернії кількість кріпосних селян сягала 44%¹¹.

У південноукраїнських губерніях окрім “Загального положення”, яке визначало основні принципи аграрної реформи для всієї Росії, діяло місцеве “Великоросійське положення”, яке враховувало регіональні особливості. В результаті проведення реформи селяни одержали особисту свободу та право вільно розпоряджатися своїм майном, садиби й земельні наділи у так зване безстрокове користування за викуп.

Катеринославський проект пореформеного устрою кріпосних селян став результатом праці членів губернського комітету в складі І. Миклашевського, А. Поля, Я. Даниленка, М. Сомова, К. Іванова, графа А. Канкріна та ін.¹² Під час його роботи виникли певні розбіжності з приводу змісту проекту. Ряд членів комітету, у тому числі губернський предводитель дворянства Г.В. Нечаєв, під головуванням якого засідав Комітет, й інші представники правого напрямку залишилися при особливій думці стосовно проекту положення в цілому. Вони вважали, що він надмірно ліберальний і нехтує інтересами дворянства¹³.

Під час вирішення питання про поземельний устрій селян важливе місце належало визначенню умов оцінки та викупу садиб. Розмір її встановлювався у 600 кв. сажнів за умови, що до реформи селянин володів садибою не меншого розміру. За користування нею селяни мали виконувати грошову повинність у розмірі 4% вартості землі й забудови, що становило суму від 3 крб 60 коп. до 8 крб 40 коп. з ділянки¹⁴. Для викупу садиби та отримання її у власне користування община повинна була укласти договір з поміщиком. Якщо він не був укладений, то повинності за користування садибою виконувалися на протязі дванадцяти років перехідного періоду¹⁵.

Під час оцінювання садиби враховувалося місцезнаходження останньої, спосіб використання землі (сад, огорода, забудова) і відстань до міст, водопою й судноплавних річок. Ціну її, за проектом Катеринославського комітету, становили вартість землі та хати. Викупна ціна землі, на якій знаходилася садиба, визначалася, залежно від умов місцевості, в розмірі від 240 до 480 крб за десятину (від 10 до 20 коп. сріблом за кв. сажень)¹⁶. Ціна хати, залежно від якості, встановлювалася межах від 30 до 90 крб¹⁷. Оцінку проводив сам поміщик. Селяни мали право заперечувати його думку, але остаточне рішення належало губернському комітету.

Він, як і дворянські комітети інших губерній, під час вирішення питання про наділення селян землею стояв на варті інтересів поміщиків. Там, де земля була гірша, селянські наділи були більшими, там де краща – меншими. Норма середнього земельного наділу встановлювалася у Верхньодніпровському, Новомосковському, Павлоградському, Бахмутському, Слов’яносербському й Олександрівському повітах у 3 дес. на рев’язку душу, в Ростовському повіті – 2 дес. У малоземельних маєтках розмір наділу не міг бути меншим 1,5 дес., а в Ростовському – 1 дес.¹⁸ У цьому разі поміщик був зобов’язаний виділити селянам 1/3 всіх своїх земель.

В порівнянні з правобережними та лівобережними губерніями селяни Півдня були краще забезпечені надільною землею. Цьому сприяла наявність у регіоні великої кількості вільних, придатних для землеробства земель. У південноукраїнських губерніях розмір середнього наділу на рев’язку душу коливався від 2,7 до 4,8 дес. Водночас останній наділ на Правобережній Україні становив 2,4 – 4,0 дес. на рев’язку душу, на Лівобережній – від 1,7 до 2,6 дес.¹⁹

За користування землею селяни відбували повинності на користь поміщика. В перші чотири роки тимчасовозобов’язаного стану вони мали працювати по 2 дні на тиждень, тобто 104 дні на рік, наступні чотири — 1,5 дня на тиждень, тобто 78 днів, останні роки – платити ренту у розмірі 10% вартості землі. Це в середньому становило суму 5 крб за десятину в Бахмутському повіті, 5 крб. 50 коп. в Слов’яносербському, 8 крб. в Ростовському повіті, в інших повітах Катеринославської губернії – 4 крб 50 коп. за десятину землі²⁰. Порядок цей був встановлений для поступового полегшення панщини й переходу поміщицьких господарств від обов’язкової праці до вільнонайманої.

Згідно з “Місцевим положенням про поземельний устрій селян... у губерніях: великоросійських, новоросійських і білоруських”, до панщинних робіт на Катеринославщині могли залучатися тільки чоловіки у віці від 18 до 55 років та жінки – від 17 до 50 років. Підлітки у віці від 14 до 17 років звільнялися від панщини. Панщина для жінок не могла тривати більше двох днів на тиждень, чоловіків – більше трьох днів відповідно²¹.

Робочі дні, під час виконання панщини поділялися на літні й зимові. Термін їх було обмежено 6 місяцями. Вони також поділялися на жіночі та чоловічі, останні у свою чергу – на кінні й піші²². Тривалість робочого дня в літній період мала не перевищувати 12 годин, у зимовий – 10 годин²³. Святкові дні не могли бути призначалися для виконання робіт.

Хворі селяни, а також жінки в останній період вагітності та на протязі 6 тижнів після пологів до роботи не залучалися. Поміщики не мали права призначати селянам більше робочих днів, ніж було встановлено Положенням, навіть за плату. Це було можливо тільки за їх добровільної згоди²⁴.

Разом з основними повинностями на користь поміщика, а саме обробкою й удобренням землі, посівом та збиранням врожаю, молотьбою, лісовими роботами, існували суспільні, у тому числі: ремонтування колодязів, дамб, які знаходилися в загальному користуванні, допомога при стихійних лихах (пожежах, повенях та т. д.)²⁵. Усі збори сільськогосподарськими виробами (хлібом, птицею, худобою, сукном, пряжею), а також додаткові повинності (охорона маєтків поміщика, його лісів, полів, сінокосів, догляд скоту), які існували до реформи, могли здійснюватися тільки за добровільною згодою селянина²⁶.

Поміщик мав право залучати селян до роботи на фабриках та заводах, які мали відношення до сільського господарства, а саме: винокурних, пивоварних, цукрових, цегляних і т.п. Під час виконання повинностей на підприємствах існували такі правила: селян не можна було залучати до робіт, шкідливих для здоров'я, кожна ніч, проведена на роботі, зараховувалася як півтора робочі дні. На фабриках та заводах, побудованих після оприлюднення Положення, не могла бути використана обов'язкова праця селян, а тільки – труд вільнонайманих працівників²⁷.

Тривалість перехідного періоду, під час якого селяни мали виконувати повинності, встановлювалася Катеринославським губернським комітетом у 12 років. Протягом цього терміну вони іменувалися тимчасово зобов'язаними. В інших українських губерніях, як правило, встановлювалася така сама тривалість перехідного періоду. Тільки в Херсонській він становив 8 років. Катеринославський губернатор граф Сіверс пропонував обмежити період тимчасовозобов'язаного стану селянства 6-річним терміном.

За селянами, що працювали на поміщицьких підприємствах, залишалися попередні наділи й присадибні ділянки, які підлягали викупу на загальних підставах. Фабричні селяни через два роки з моменту оголошення закону про скасування кріпосної залежності переводилися на грошовий чинш²⁸. Безземельні з них селяни прирівнювалися до стану дворових людей.

Окрім положення було прийняте для дворових селян, які протягом перехідного періоду змушені були виконувати свою попередню роботу. Обов'язкова служба їх на Катеринославщині обмежувалася терміном у 9 років. У цей період у власника зберігалось право переміщення останніх з місця на місце, право їх карати і т.п. За свою працю дворові одержували заробітну плату в розмірі: чоловіки – від 9 до 60 крб на рік, жінки – від 3 до 9 крб²⁹. У Катеринославській губернії їх було близько 23 380 ревських душ (без Маріупольського повіту), тобто 14% всіх кріпосних³⁰.

Ті дворові селяни, які до реформи, крім своєї основної роботи, відбували панщинну повинність або користувалися землею, отримували право на земельний наділ³¹. Решті їх категорії право на отримання земельних ділянок не надавалося.

Залишаючись на перехідний період тісно пов'язаними з поміщиками у поземельних та господарських відносинах, тимчасово зобов'язані селяни не звільнялися й від адміністративних зв'язків із власниками маєтків. Вони ставали, як правило, головами селянської громади та виконували функції поліції, карали за провини, затверджували вироки, мали право відлучати від сільської громади “шкідливих і порочних членів”³².

У проекті положення, укладеного Катеринославським губернським комітетом, наголошувалося, що “поміщик зберігає право виняткової, недоторканної власності на всю землю, яка знаходиться в його володінні”³³.

Уряд сприяв інтенсивній перебудові селянських господарств на капіталістичних засадах. Для цього селянам було надано позику у розмірі 80 відсотків від викупної суми при повному наділі та 75 відсотків при неповному. Проте їх примушували сплачувати не лише номінальну ціну землі, яку вони могли б сплатити з розрахунку 6% річних за 16? року, а й процент на капітал протягом 49 років з того ж розрахунку. В результаті сума боргу збільшувалася в три рази ($6 \cdot 49 = 294$ крб замість $6 \cdot 16 \cdot \frac{2}{3} = 100$ крб)³⁴. Виплата викупних платежів припинилася лише у 1907 р.

Первісна викупна ціна за десятину надільної землі на Катеринославщині становила 31,02 крб за десятину. Відповідні платежі, покладені в обов'язковому порядку на селян, перевищували тодішні ринкові ціни на землю у губернії на 36%. Найвищу викупну ціну за десятину було встановлено в Полтавській губернії (37,16 крб), найнижчу – у Волинській (13,39 крб)³⁵.

Селяни ставали повноправними власниками своїх земельних наділів лише після закінчення викупного періоду і повній сплаті відповідної суми.

В південному регіоні поміщики мали право на збереження за собою не менше 1/2 всієї придатної для землеробства землі, на Лівобережжі та Правобережжі – не менше третини. Вони могли зменшувати розміри селянських наділів, надавати половинні (у Катеринославській губернії – 1,5 дес.)³⁶. Якщо до реформи селяни користувалися більшою кількістю землі, ніж встановлювалося Положенням, то вона відчувувалася на користь поміщиків. Зміни в надільному землекористуванні поміщицьких селян в наслідок проведення реформи 1861 р. ілюструє таблиця 1.

Таблиця 1

Надільне селянське землекористування у Катеринославській губернії до реформи 1861 р. й після неї*

		Катеринославська губернія
Селянське землекористування, дес.	До 1861 р.	533452
	Після реформи 1861 р.	325900
Наділ на ревізку душі, дес.	До 1861 р.	4,0
	Після реформи 1861 р.	2,7
Отримали наділи до 1 десятини	ревізкі душі (%)	16,9
	% до всієї надільної землі	5,8
Отримали половинні наділи	ревізкі душі (%)	29,5

* Таблицю складено за: *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961. – С. 79; *Леценко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.: (60-е гг. XIX ст.). – К., 1959. – С. 282; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.). – К., 1959. – С. 109.

Згідно з даними таблиці 1, до реформи селяни Катеринославської губернії обробляли 533 452 дес. землі. Отже, в результаті проведення останньої їх позбавили 39% землі, якою вони користувалися до 1861 р. Близько 17% селян отримали наділи розміром до 1 дес. В цілому вони на Півдні внаслідок реформи втратили близько 32% землі. В той же час селяни Правобережної України 1863 р. збільшили свої земельні володіння на 25% за рахунок “незайнятих просторів, пропущених садиб та садів, інвентарних земель”, які при складанні уставних грамот були відібрані³⁷.

За “Великоросійським положенням”, південні губернії поділялися на місцевості, для кожної з яких встановлювався розмір наділу на ревізку душу. Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії розділялися на сім місцевостей. У них встановлювався єдиний наділ, який коливався від 3 до 6,5 дес. на ревізку душу. Для Катеринославщини він передбачався у розмірі від 3 до 4,5 дес. (залежно від місцевості), в дійсності же селяни одержали по 3,4 дес. У Новомосковському повіті найвищий наділ становив навіть 2,6 дес., а в Ростовському – всього 2 дес.³⁸ У Верхньодніпровському повіті майже 30% селян не одержали наділів, у Ростовському і Бахмутському – близько 27%. Найкраща ситуація склалася в Слов’яносербському повіті, де наділів не одержали 18% їх³⁹.

У Катеринославській губернії зі 163 тис. поміщицьких селян чоловічої статі дарчі наділи (0,1–0,5 дес.) одержали майже 30 тис. останніх, тобто близько 18%⁴⁰. А близько 25% їх не одержали наділів зовсім. Отже, відсоток обезземелених селян, включаючи тих, що одержали дарчі наділи, наближався на Катеринославщині до половини всього селянського населення⁴¹.

Згідно з підрахунками економіста Ю. Янсона, для більш-менш прийняттого існування селянської сім’ї розмір наділу на ревізку душу в 60-х рр. XIX ст. мав бути не менше 5 десятин⁴². У Катеринославській губернії 100% селянського населення отримали наділи менше від цього показника, в Таврійській – близько 44%, у Херсонській та Волинській – 81% селян. В інших губерніях мізерні наділи мали близько 100% селянського населення⁴³. Вони були явно недостатні для нормального відтворення господарства, оскільки часто не задовольняли навіть продовольчих потреб селян. Тому для розширення свого землекористування останні орендували поміщицькі й казенні землі.

На Півдні землею наділялися не окремі селяни, а сільські громади. На Катеринославщині в общинному користуванні знаходилося близько 95% землі на відміну від правобережних і лівобережних губерній, де переважало подвірне та сімейне землекористування, при якому селяни наділялися землею в постійне володіння. При общинному землекористуванні земля розподілялася між окремими господарствами за зрівняльним принципом з періодичними переділами по душах. Встановлювалася також кругова порука під час внесення платежів за землю. Без згоди громади селянин не міг придбати наділ у власність і виокремитися з общини.

На Півдні України питома вага селян, які не одержали наділи, сягала 26%. Водночас на Лівобережжі вона становила близько 18%, а на Правобережжі взагалі була незначною (0,6%)⁴⁴. Це дивне протиріччя, що в найбільшому регіоні України існувала велика кількість безземельних селян, пояснюється рядом причин. По-перше, ще напередодні реформи частина їх селян була відпущена поміщиками “на волю” без земельного наділу. Це було зроблено для того, щоб уникнути необхідності наділяти селян землею. По-друге, останній віддавали перевагу дарчим наділам та відмовлялися від повноцінних у зв’язку з наявністю в губерніях достатньої кількості землі, придатної для ведення господарства. І, по-третє, на Півдні було встановлено досить високі викупні платежі й достатньо низькі порівняно з іншими губерніями орендні ціни на землю. Тому селяни вважали за краще брати її в оренду.

Положення 1861 р. встановлювало строгу відповідальність селян за неякісне

виконання панщини та несвоєчасну виплату оброку. На Півдні, де переважало общинне землекористування, відповідальність за виконання повинностей несла вся громада.

У разі неналежного виконання селянами панщинних робіт і виплати оброку поміщик мав право звернутися до місцевої поліції, стягти з винних штраф (на Катеринославщині: в перший раз – у розмірі ціни робочого дня, в другий – у два рази більше, в третій – у чотири рази більше), відправити неплатника оброку на роботу в маєток чи на заробітки, продати рухоме майно селянина, за винятком предметів, найнеобхідніших для господарства останнього, відібрати у нього польовий наділ, здати на рекрути чи передати в розпорядження уряду для висилки у віддалені губернії⁴⁵.

Пореформені відносини між поміщиками й селянами, розмір повинностей і кількість землі, яка виділялася в селянське користування, встановлювалися спеціальними документами – уставними грамотами. До їх складання вони повинні були виконувати свої звичні обов'язки на користь поміщиків. Для введення уставних грамот в дію встановили дворічний термін. Після закінчення перехідного періоду та оформлення викупної операції селяни ставали власниками землі й регламентовані уставними грамотами відносини з поміщиками припинялися.

Ряд статей законодавчих актів 1861 р. визначали правовий статус селян. За законом, вони одержали особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном, набули певних громадянських прав. Але, будучи за суттю своєю суперечливою та обмеженою, націленою на консервування відносин феодального типу, реформа не змогла істотно поліпшити правовий стан положення селянства. Його віднесли до податного стану, зобов'язали на протязі перехідного періоду виконувати повинності на користь поміщика у тому числі рекрутську, а також сплачувати викупні суми⁴⁶.

Маніфест про визволення селян від кріпацтва було оголошено в Катеринославі 13 березня 1861 р. Перше враження їх було неоднозначним. Маючи перед очима спочатку тільки цей документ “Положень”, кріпаки не уявляли собі докладно умов свого звільнення. Ця обставина спричинила очікуючий настрій селянства, який супроводжувався окремими проявами вдячності до уряду⁴⁷. Проте вже весною 1861 р. на Катеринославщині, як і по всій країні, почалися хвилювання селян, які вимагали землі без виплати викупу й виконання повинностей.

Отже, реформа 1861 р. за суттю своєю була недосконалою та обмеженою, про що свідчило надання селянам у наділи незначної кількості десятин на ревізку душу і малої площі для садивної осілости, відстрочка звільнення від панщинних й інших повинностей, збереження за поміщиками права власності на землю, урізання наділів тощо. Зберігався адміністративний та поліцейський вплив поміщиків на тимчасовозобов'язаних селян. Членами Катеринославського губернського комітету був вироблений проект поліпшення побуту кріпосних селян з можливо меншими збитками для поміщицького господарства. Але не зважаючи на це, реформа сприяла поступовій ліквідації виробничих відносин феодального типу і створенню необхідних умов для розвитку капіталістичного виробництва в сільському господарстві.

Перспективи подальшого вивчення даної проблематики пов'язані з дослідженням модернізації селянського господарства Півдня України в умовах інтенсивного формування ринкових відносин у пореформеній період.

¹ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. Историко-экономическое исследование. – Черкассы, 1993. – 256 с.

- ² Козирєв В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX ст.). – Запоріжжя, 2002. – 373 с.
- ³ Турченко Ф.Г. Південь України: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003. – 304 с.
- ⁴ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – 192 с.
- ⁵ Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті рр. XIX ст.). – К., 1959. – 308 с.
- ⁶ Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961. – 128 с.
- ⁷ Леценко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.: (60-е гг. XIX ст.). – К., 1959. – 524 с.
- ⁸ Історико-культурницька спадщина Херсонського краю: тези доповідей на наукових читаннях 17–18 жовтня 1994 // Херсон, 1994. – С. 34–35.
- ⁹ Турченко Ф.Г. Південь України: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003. – С. 22.
- ¹⁰ Лугова О.І. Назв. праця. – С. 14, 17.
- ¹¹ Бойко Я.В. Указ. соч. – С. 42.
- ¹² Воспоминания одного из депутатов губернских комитетов, вызванных в Петербург в 1860 г., до обнародования манифеста об освобождении крестьян // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – 9 мая. – № 24. – С. 3.
- ¹³ Флоровский А.В. Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края // Ученые записки высшей школы. – Выпуск 1. – Одесса, 1921 г. – С. 20–22.
- ¹⁴ Россия. Комиссия для составления Положений о крестьянах. Доклады хозяйственного отделения. Дополнительный доклад к № 17. – 1860. – С. 19.
- ¹⁵ Там же. – Дополнительный доклад к № 9. – 1860. – С. 2.
- ¹⁶ Флоровский А.В. Указ. соч. – С. 22.
- ¹⁷ Россия. Дополнительный доклад к № 17. – 1860. – С. 19.
- ¹⁸ Там же. – С. 3–4.
- ¹⁹ Бондаревський А.В. Назв. праця. – С. 78.
- ²⁰ Россия. Там же. – 1860. – С. 3, 19.
- ²¹ Козирєв В.К. Назв. праця. – С. 222.
- ²² Россия. Дополнительный доклад к № 12. – 1860. – С. 71.
- ²³ Там же. – Дополнительный доклад к № 16. – 1860. – С. 110.
- ²⁴ Там же. – Дополнительный доклад к № 12. – 1860. – С. 74–75.
- ²⁵ Там же. – Дополнительный доклад к № 10. – 1860. – С. 2–4.
- ²⁶ Так же. – С. 39.
- ²⁷ Там же. – Дополнительный доклад к № 12. – 1860. – С. 77–78.
- ²⁸ Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст. – К., 1998. – С. 438–439.
- ²⁹ Флоровский А.В. Указ. соч. – С. 23–24.
- ³⁰ Россия. Там же. / Общая ведомость по 43 губерниям и земле войска донского, о числе издельных и оброчных крестьян и о повинностях их в помещичьих имениях – 1860. – С. 2.
- ³¹ Борисенко В.Й. Назв. праця. – С. 438.
- ³² Общий циркуляр министерства внутренних дел по крестьянскому вопросу № 16 «О праве управляющих имениями давать отзывы об удалении из сельских обществ вредных и порочных членов» // Херсонские губернские ведомости. – 1862. – 18 сентября. – № 46. – С. 1.
- ³³ Флоровский А.В. Указ. соч. – С. 24.
- ³⁴ Бондаревський А.В. Вказ. праця. – С. 82.
- ³⁵ Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 114–115.
- ³⁶ Бондаревський А.В. Вказ. праця. – С. 79.
- ³⁷ Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 109.
- ³⁸ Там само. – С. 102.
- ³⁹ Леценко Н.Н. Указ. соч. – С. 284.
- ⁴⁰ Там само. – С. 304.

-
- ⁴¹ Теплицкий В.П. Вказ. праця. – С. 99.
- ⁴² Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1877. – С. 66.
- ⁴³ Леценко Н.Н. Указ. соч. – С. 307.
- ⁴⁴ Теплицкий В.П. Вказ. праця. – С. 99.
- ⁴⁵ Россия. Дополнительный доклад к № 11. – 1860. – С. 5, 9–13.
- ⁴⁶ Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.). – Т. I. – СПб., 1873. – С. 63.
- ⁴⁷ Флоровский А.В. Воля панская и воля мужицкая. Страницы из истории аграрных волнений в Новороссии 1861–1863. – Одесса, 1921. – С. 10.